

TEKÂLİF

TEKÂLİF
(تکالیف)

Osmanlı maliyesinde
devletin talep ettiği vergi
ve harçların genel adı.

Sözlükte “yükümlülük” anlamına gelen **teklîf** kelimesinin çoğulu olan **tekâlif** devletin talebini ifade etmek için belgelerde **tekâlif-i emîriyye** şeklinde de geçer. Toprak, hayvan mahsulleriyle arazi, bina vb.nden alınan vergi ve resimler tekâlif-i emîriyyeden sayılır. İslâm devletlerinde vergiler “tekâlif-i şer’iyye” ve “tekâlif-i fevkalâde” diye ikiye ayrılabilir. Şer’î hükümlere dayanan ve ayrıntıları fıkıh kitaplarında yazılı bulunan tekâlife tekâlif-i şer’iyye, bunların dışında kalan ve devlet tarafından halka yüklenen vergilere tekâlif-i fevkalâde denir. Fevkalâde vergiler de “tekâlif-i örfiyye” ve “tekâlif-i şâkka” olarak iki kısımdır. Tekâlif-i örfiyye, aslında şeriatın kaynaklarından biri olan örfe dayanan ve genellikle savaş gibi ihtiyaçlarda tahsil edilen vergilerdir. Osmanlılar’da avâriz türü vergiler böyledir. Bu tür vergilere “tekâlif-i âdiye (mu’tâde)” adı da verilir. Tekâlif-i örfiyyeye şeriatın cevaz verdiği genellikle kabul edilmiştir. Çünkü bu tür vergilerde hakaniyet ve adalet olduğu var sayılır. Tekâlif-i şâkka ise ağır vergiler olup haklarında şer’î cevaz bulunmayan ve genellikle haksız kabul edilen yükümlülüklerdir.

Hulefâ-yi Râşidîn dönemine kadar daha çok tekâlif-i şer’iyye ön planda tutulmuş, ardından gelen İslâm devletlerinde ihtiyaçlar çoğaldığından tekâlif-i örfiyyeye başvurulmuştur. Bununla beraber savaş ganimetlerinden beşte birin alınması kuralı hariç diğer vergilerin hiçbiri için Kur’an’da bir oran belirlenmemiş, zekâtla ilgili oranlar Hz. Peygamber’in sözlerinden ve uygulamasından çıkarılmıştır. Birçok vergi oranı sonradan tesbit edilmiş ve zamana, mekâna, günün ihtiyaç ve şartlarına göre değişmiştir. Kur’an’da bir oranın belirlenmemesi vergi nisbetlerinin ayarlanmasının devlete bırakılmış olduğu şeklinde yorumlanabilir. Devlet giderlerini sınırlandıran Kur’an’da gelir kaynaklarıyla ilgili bir hükme yer verilmemiştir. Böylece vergi oranlarını düzenlemede olduğu gibi yeni gelir kaynakları araştırma hususunda da devlete bir serbestlik tanınmıştır. Esasen Hz. Peygamber servet ve gelirlerde zekâttan başka topluma ayrılmış hakların da olduğunu söylemiştir. Bu durumda tesbit edilen oranların asgari ölçülerde olduğu anlaşılır. Öte yandan İslâm,

dönemlere ve bölgelere göre değişmek üzere toplumun özel ihtiyaçlarını karşılayan ve “nevâib” denilen diğer vergilerin konması hususunda yetki verir. İhtiyaç duyulduğunda maslahata, örf ve âdete göre yeni vergiler konmuştur.

Tekâlif-i Şer’iyye. Tekâlif-i şer’iyyenin esasları dörttür: Zekât, öşür (çoğulu âşâr), haraç ve cizye. Osmanlılar’da alanı genişletilen ve tekâlif-i şer’iyye arasında gösterilen vergi türleri ise şunlardır: Cizye, öşür, dimos, sâlâriyye, basma akçesi, boyunduruk, ağalık, kulluk hakları, çift akçesi, timar sisteminin uygulanmadığı yerlerin eyâlât-ı mümtâze vâridâtı, imaretler mâl-ı maktûu, gümrükler, madenler, emlâk-i emîriyye, emlâk-i mazbuta, hâsîlât-ı mütenevvia, mukâtaat ve iltizâmat bedelâtı, selâmet akçesi, toprak bastı parası, çit parası, ağnam, kasaphâne, salhâne, serhâne, kellehâne, paçahâne bâclarıyla kelle, ayak, ciğer parası gibi vergiler ve âdet-i ağnâm, ondalık ağnam, geçit, otlak, yaylak, kıslak, ağıl, dem, balta, serçin, derçin, zebhiyye, mürde bâcı, deve, camus, öküz, inek, at, ester, merkep, canavar, dönüm, zemin, çift, çiftbozan, tapu, âsiyâb, bahçe, bostan, bağ, fevâkih, küvâre, kovan, penbe, harîr, şira, mücerred, raiyyet, bennâk, bâd-ı hevâ, caba akçesi, arûs, ispenç, cürm ü cinâyet, ihtisap, yava ve kaçkun, beytûlmâl resimleri gibi resim ve harçlar. Bunlar düzenli biçimde tahsil edildiğinden zekât, öşür, haraç ve cizye temel kavramları çerçevesine alınmış veya böyle yorumlanmıştır. Ebüssuûd Efendi’nin, Osmanlı timar sisteminin ve hazine gelirlerinin temelini oluşturan bu vergileri şer’î prosedüre uygun şekilde açıkladığı dikkati çekmektedir. XVII. yüzyılda bu tür vergilerin şer’î kategoriden çıkarıldığı ve “bid’at” olduğu gerekçesiyle yasaklandığı da vâkidir.

Tekâlif-i Örfiyye. Özellikle savaş yıllarında ihtiyaca göre daha çok hâne, aile, çift, ocak gibi bir esasa dayalı olarak tarh edilen vergi, resim ve harçları ifade eder. Osmanlılar’da II. Bayezid zamanından itibaren avâriz vergisinin alınmaya başlandığı rivayet edilirse de bu, Lutfi Paşa’nın *Âsaf-nâme*’sinde geçen ifadenin yanlış anlaşılmasından kaynaklanmıştır. Çünkü avâriz muafiyetlerinin daha eskiye gittiği ve Anadolu beylikleri döneminde de bulunduğu bilinmektedir. Başlangıcı ne olursa olsun avâriz vergileri Osmanlı bütçelerinde düzenli olmayan gelirlerin başlıcalarını teşkil etmekteydi. Bu vergiler, XVII. yüzyıldan itibaren özellikle peşpeşe yapılan savaşlar yüzünden düzenli vergiler arasında

yer almış ve imdâd-ı seferiyye (imdâdiyye) vergisinin toplanmasının ardından payı düşmüştür. Tanzimat döneminde pek çok türü ve tahsis şekli olan bu vergiler kaldırılarak tek bir vergi getirilmek istenmiştir. Mahalle ve köy düzeyinde belirlenen vergi yükünün âdil dağıtılması için öncelikle hânelerin gelir ve servetlerinin bilinmesi gerekliydi. Bu amaçla Tanzimat’ın ilk yıllarında yaygın bir gelir ve servet sayımı yapılmaya girişilmiş, fakat bu uygulamada başarı sağlanamamıştır. 1844 yılında daha sistemli şekilde başlanan ve ülkenin büyük bir kesiminde tamamlanan temettuât sayımlarıyla bunun gerçekleştirilmesine çalışılmıştır. Ancak Tanzimat’tan sonraki yirmi yıl içinde bu verginin de tekâlif-i örfiyyede olduğu gibi hâne, ocak, çift esasına göre dağıtımına devam edilmiştir. Yeni bir teşebbüs, 1858’den itibaren daha çok tapu ve kadastro tahriri sayılabilecek bir sayım faaliyetine girişilmesidir. Bunların neticesinde temettu’ vergisi denen yeni bir servet vergisi ortaya çıkmıştır. Yirmi yıla yakın bir süre uygulanan bu vergiyle de önemli bir gelir elde edilememiştir. 1880’de yapılan yeni bir düzenleme ile bu vergi son dönemlere kadar varlığını sürdürmüştür.

Tekâlif-i örfiyye ile avâriz-ı divâniyye birlikte anılmaktaydı; bu sebeple avâriz-ı divâniyyeye tekâlif-i divâniyye adı da verilmekteydi. Sayısı doksan yediye kadar çıkan ve giderek olağan hale gelen tekâlif-i örfiyye genel tanımlaması altında avâriz akçesi ve avâriz türü vergiler, nüzü, sürsat, iştirâ, asâkir-i bahriyye, gabyâr, kendir, kereste, kömür, güherçile, menzil, mübâşiriyye, şütürbânân, tâyinât, kürekçi bedelleriyle kalyoncu ve tersane bedeliyeleri gibi türler yer alıyordu. İmdâdiyye (imdâd-ı seferiyye ve hazariyye) vergileri ise XVII. yüzyılın sonlarında II. Viyana Kuşatması şartları altında önce kredi biçiminde konan, ardından vergiye dönüştürülen ve XVIII. yüzyılın ilk yarısında Prut Savaşı esnasında savaş ve barış şartlarına göre farklılaştırılıp olağan hale getirilen yükümlülüklerdi. XIX. yüzyılın başlarında özellikle vezirler ve taşra zenginlerinden toplanmaya başlanan iâne-i cihâdiyye doğrudan doğruya merkeze gönderildiği için imdâdiyyeden ayrılıyordu. Böylece kelime anlamı “olağan dışı” olan avâriz türü vergiler sonraları olağan hale gelmiştir. Yine tekâlif-i örfiyye aslında geçici vergiler iken savaşların ve iç meselelerin sona ermemesi yüzünden hemen hepsi sürekli yükümlülük şeklini almış, içlerinden bazıları kurallara aykırı olarak konulduğu için tekâlif-i şâk-

kaya benzemiştir. Bu vergiler İstanbul'da, o zamanlar farklı şekilde yönetilen Suriye, Halep, Bağdat, Basra, Musul, Trablusgarp, Bingazi, Yemen vilâyetlerinden (eyâlât-ı mümtâze) başka Anadolu, Rume- li ve Arabistan vilâyetlerinde uygulanma- ya başlanmıştır.

Tekâlif-i örfiyye türü vergiler avâriz hânesi esasına göre belirlenirdi. Her yıl vali, mütesellim, voyvodalar, memleketin ileri gelenleri ve kadılar tarafından "rûz-ı Hızır" ve "rûz-ı kâsım" itibarıyla iki taksitte alınmak üzere tevzi defterleri düzenlenir ve bu defterler şer'iyye sicillerine yazılırdı. Tevzi defterlerinde sarraf, muameleci, murâbahacı ve faizcilerden alınan kredilerin faizleri kaydedilip bunlar sarrâfiyye, akçe başı, güzeşte, senelik nemâ adı altında halktan toplanırdı. Sekban, kale topçuları ve humbaracıları için tâyinât ve giyim eşyası ile gülle imal ve nakil harcamaları, sefine-kayık harcamaları, eşkıya ve kaçakçıları takip eden görevlilerin ihtiyaçları ve ulûfeleri de tevzi defterine yazılırdı. Yangın, sel ve depremde zarar görenlere yapılacak yardımlarla valilerin konaklarına gelen fakirlere, dervişlere, seyyahlara, meczuplara verilen sadaka ve bahşişler, memurlardan toplanan yardımlar yine tevzi defterlerine geçirilirdi. Bazı memur, kâtip ve hademenin ücretleri, ulaştırmada kullanılan develer için yapılan harcamalar, emlâk mal kâtiplerinin maaşları, devlet binalarının tamirâtı ve tefrişâtı bedelleri halktan tahsil edilirdi. Beklenmedik masraflar için konan aralık tevzileri de ahaliden istenirdi. Kısa karşılığı olan diyetten bile dörtte birle onda bir arasında vergi alınırdı. Tayyârât gibi gelirler de tekâlif-i örfiyyeye dahil bulunuyordu. Yine avâid-i hademe ve avâid-i mu'tâde; bâc, yasak, yol, meks, derbend ve tırtıl resimleri; cevâiz, hediye, katık, kumanya, nân, ulûfe, zahîre, nevâle, peksimet, çizme bahaları; ahz-i vekâlet, bab, baha, defter, evâmir, ferman, hademe, i'lâm, kaydiye, kitâbet, reddiyye, mahkeme harçları; yazıcı, ceyb-i hümâyun, mukabele akçeleri; daire, sefine, kayık, konak, köprücü, derbendci, suyolcu, beldâran, sekbanlar, topçular, humbaracılar, beygir, devir, mürûr ve ubûr masrafları; ayrıca mürûriyye, Bâb-ı Âli tâmirâtı, devâir tefrişâtı, güzeşte, han ve çayır kirası, huddâmiyye, kethüdâiyye, iâne-i hükkâmiyye, ihzâriyye, izn-i sefine, kalemiyye, kâtip-i emlâk tahsisâtı, kâti- biyye, kudûmiyye, maâş-ı maliyye, muh- ziriyye, oşr-i diyet, reddiyye-i temessük, ruba-nüvâs, sarrâfiyye, selâmetlik, sene- lik nemâ, taahhüt temessükâtı, taâmîy-

ye, tahsildâriyye, tebrîkiyye, tebşîriyye, tev- ziat, iânât ve semerât adı altında çeşitli yükümlülükler tekâlif-i örfiyyeden sayılırdı.

Bu yükümlülüklerin bir kısmı kara ve deniz askerlerinin çeşitli ihtiyaçlarını karşılamaya yönelikti (mukabele akçesi, avâ- rız akçesi, menzil bedeli, konak masrafı, han ve çayır kirası, bedel-i nüzül, peksi- met-bahâ, zahîre-bahâ, ulûfe-bahâ, kuman- ya-bahâ, tâyinât bedeli, nân-bahâ, katık- bahâ, taâmîyye, nevâle-bahâ, kürekçi be- deli, tersane bedeliyyesi, kalyoncu bedeliyyesi, gabyâr bedeli, bedel-i asâkir-i bah- riyye, kürekçiyân-ı avâriz). Harc-ı ferman, harc-ı evâmir, tebşîriyye, harc-ı bahâ, ku- dûmiyye, cevâiz, hediye-bahâ, kaftan-ba- hâ, ruba-nüvâs yükümlülükleri ise vezir- ler, müşirler, valiler, hâkimler ve mutasar- rıflar gibi yüksek memurlarla ilgili ferman- lardan ve emirlerden alınan harçlarla bü- yük memurların işe başladıklarında verdik- leri bahşişlerdi. İâne-i hükkâmiyye, bedel- i mübâşiriyye, huddâmiyye, kethüdâiyye, ka- lemiyye, kâti- biyye, avâid-i hademe, harc-ı bâb, harc-ı defter, ihzâriyye, muhziyye, harc-ı hademe, harc-ı mahkeme, harc-ı kitâbet, yazıcı akçesi, kaydiyye harcı, i'lâm harcı, ahz-i vekâlet harcı ve tahsildâriyye teklifleri, kadı ve nâiblerin sicil kayıtlarıyla memur, kâtip, tahsildar, mübâşir, muh- zır ve hademe gibi hizmetlilerin maaşları karşılığında ödenen harçlardı. Daire, bey- gir, mürûr ve ubûr, devir masrafları bü- yük memurların ve maiyetlerinin masraf- larından halka düşen paylardı. Taahhüt temessükâtı, reddiyye-i temessük, harc-ı reddiyye müteahhit ve mültezimlerden alınıyordu. Derbend resmi, selâmetlik, bâc, yasak, yol resmi, mürûriyye, tırtıl resmi ve resm-i meks tüccardan derbend, geçit ve köprülerden geçtiklerinde tahsil edilen bedellerdi. İzn-i sefine harçları gemilerden alınırdı. Bu resimler her devletin gemisi- ne göre değişirdi. Öte yandan tekâlif-i ör- fiyye birçok muafiyete konu olmuştur. Me- selâ baruthanelerle tophane, tersane ve diğer fabrikalar için gerekli olan güherçile, kömür, kereste, kendir gibi ham mad- deler tedarikıyla görevli olan halk tekâlif-i örfiyyeden muaftı. Yine askerî ve ticarî yolların bakımı ve geçiş güvenliği, su yol- larının yapım ve tamiri gibi işlerle görev- lendirilen halk köprücü, beldâr, derbend- ci, suyolcu resimleri gibi tekâlif-i örfiyye- den affedilmiştir. Bütün bu uygulamalar birçok yolsuzluğu da beraberinde getir- miştir. Devlet zaman zaman bunlarla ilgili yasaknâmeler yayımlamışsa da bunların pek etkili olmadığı anlaşılmaktadır. Tan- zimat'tan sonra bu yükümlülüklerden ço-

ğu kaldırılmıştır. Yine Tanzimat'tan sonra emlâk ve arazisi bulunmayanların avâriz hânesine bağlı tekâliften muaf tutulması istenmiştir.

Tekâlif-i Şakka. "Güç yetirilemeyecek kadar ağır vergiler" demektir ve genellikle memurların halktan aldıkları izinsiz ver- giler için kullanılmıştır. Haklarında şer'î cevaz olmadığı gibi çıkarılan ferman ve adaletnâmelerle yasaklanan bu vergilerin teftiş akçesi, devir, harc-ı bâb, mesârif-i sancak, saray tamiri, esb-bahâ, hil'at-ba- hâ, kaftan-bahâ, na'l-bahâ, zahîre-bahâ, oşr-i diyet gibi isimler taşıdığı belgeler- den anlaşılmaktadır. Bir bakıma tekâlif-i şakka tekâlif-i örfiyye içinde mütalaa edil- miş, çeşitlenerek birbirinden ayrılmaz hale gelmiştir. Hangi tür vergilerin tekâlif-i örfiyye, hangilerinin tekâlif-i şakka oldu- ğu konusundaki tereddütler belgelere de yansımış, çoğunlukla bu ikisi birbirinin eş anlamlısı gibi kullanılmıştır. Nitekim im- dâdiyelerle ilgili belgelerde bu vergilerin tekâlif-i şakkanın yerini tutmak üzere ih- das edildiği vurgulanır.

BİBLİYOGRAFYA :

Abdurrahman Vefik, *Tekâlif Kavâidi*, İstanbul 1328, tür.yer.; Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İktisat Tarihi*, İstanbul 1974, I-II, tür.yer.; a.mlf., *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavga- sı: Celâli İsyânları*, Ankara 1975, s. 45-61; Ahmet Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Giren Osmanlı Maliyesi*, İstanbul 1985, tür.yer.; a.mlf., *Türk İktisat Tarihi*, İstanbul 2005, tür.yer.; Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*, İstanbul 1986, s. 53, 65, 283, 330; Coşkun Çakır, *Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi*, İstanbul 2001, tür.yer.; Baki Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI-XVIII. Yüzyıl)*, İstanbul 2003, tür.yer.; Neşet Çağatay, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Reayadan Alınan Vergi ve Rüsumlar", *DTCFD*, V (1947), s. 495, 501; Halil İnalıcık, "İslâm Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü ve Osmanlı Devrindeki Şekillerle Mukayesesi", *AÜ İlahiyat Fakültesi İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi*, I, İstanbul 1959, s. 29-46; a.mlf., "Resm", *El²* (İng.), VIII, 486-487; Tefik Güran, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi: Bütçeler ve Hazine Hesapları, 1841-1861", *TTK Belgeler*, XIII/17 (1988), s. 213-364; Ömer Lütfi Barkan, "Avâ- rız", *İA*, II, 14-15.

AHMET TABAKOĞLU

TEKÂMÜL NAZARİYESİ

Canlıların oluşumunu ve gelişimini evrimleşme süreciyle açıklamaya çalışan ve yaratılışa karşı çıkan felsefi görüş, evrim teorisi.

Sözlükte "tamamlanmak, mükemmel-leşmek" anlamındaki kemâl kökünden türeyen tekâmül, günümüz bilim ve felsefe dilinde Batı dillerindeki "évolution" karşılı-